

Sigita JANKAUSKAITĖ

AFRIKATŲ *č, dž* RAIDA KALTINĖNIŠKIŲ ŠNEKTOJE

Bendrinės kalbos afrikatos *č, dž* daugelyje žemaičių šnektų prieš galūnę atliepiamos *t < *tja, d < *dja*. Toks tarimas išsigalėjęs prieš **ā*. Tą trumpąją *a* po joto žemaičiai supriešakino ir pavertė *e* dar prieš afrikatų atsiradimą (Zinkevičius 1966: 141). D. Poškos "Raštuose" afrikatų nėra prieš *ā, *ā, *ān, *ān*, pvz., *pauksz-tey, meldemos, norintem, szirde, pate*. Vadinasi, XIX a. pradžioje, kai dar nebuvo bendrinės kalbos įtakos *t > *tj, d < *dj* vartojimas pietryčių dūnininkų partarmėje, matyt, buvo dėsningesnis (Grinaveckis 1973: 291). V. Grinaveckis yra nustatęs, jog S. Stanevičiaus dainose (Viduklė), S. M. Slavočinskio (Nemakščiai), S. Valiūno (Raseiniai) raštuose afrikatos nevartojamos tik prieš galūnę trumpąją *-a* (Grinaveckis 1973: 291). Pagal V. Grinaveckį, pietų žemaičių vakarinės šnektos neturi afrikatų prieš *ā* ir **a, *ān, *ān*, taip pat ir vidurio žemaičiai (Telšiai, Žarėnai, Nevarėnai, Luokė, Rietavas, Tvėrai, Varniai, Pāvandenė, Laukūva, Kaltinėnai, Šilalė, Kvėdarna, Švėkšna, Gařdamas), pvz., *m ē· d' ē < *m ē· d j ā (~mēdžio)*, *s o p ā t' ē < *p a t j ā (~su pačią)* ir t.t. V. Vitkauskas, tyrinėjęs S. Stanevičiaus raštų kalbą, užrašytą vidukliškių šnektą, užfiksavo afrikatų *č, dž* nebuvimą prieš *e, ei (< *ia, *iai)*: *p a n t e y (~pānciai)*, *r u p e s t e i (~rūpesčiai)*, *Ž e m a y t e y (~žemaičiai)*, *p a u k s z t ē m s (~paūkščiams)*, *d i d e m (~didžiam)*, *s t a t s (~stāčias)*, *n u p u t (~nūpučia)*, *p r a l e i d (~pralėidžia)* ir t.t. (Vitkauskas 1992: 55). Vadinasi, XIX a. antrojoje pusėje Viduklės-Nemakščių šnektose afrikatų *č, dž* atliepimas *t, d* dar buvo nepakitęs, o dabar, V. Vitkausko teigimu, šis dėsnis labai apnykęs, nes užfiksuotas toks tarimas: *p ā. ū. k š' č' e i, g a i d ž' ē.; s p ā. u d ž'* (Vitkauskas 1992: 59). P. Jonikas pastebėjo ir pavyzdžiais įrodė, jog jau XX a. pradžioje Pāgramančio šnektos plote junginių **dj, *tj* atliepimas buvo gerokai apmišęs, pvz., *s u d' i· d' ž' ē n' j e // d' i d' ē. n' j e* "su didžiaja", *k a r' t' š' ē. n' s' e s // k a r' t' ē n' s' e s* "karčiąsias" (Jonikas 1939: 24).

Kaltinėniškių šnektose afrikatų *č, dž* atliepimas *t, d* prieš galūnę senųjų žmonių dar dažnai yra išlaikomas. Šioje šnektose daiktavardžių daugiskaitos vardininko, naudininko ir įnagininko formose dažnai afrikatų nebūna, pvz., *j ā. u t e.; j ā. u t e m s, j ā. u t' e. s (~jaučiai, jaučiams, jaučiais)*, *g a i d' ē.; g a i d' ē. m s, g a i d' ē. s (~gaidžiai, gaidžiams, gaidžiais)*, *m' ē· d' e. (~mėdžiai)*, *m' ē· d' e m' s (~mėdžiams)*, *m' ē· d' e. s (~mėdžiais)*, *p ā. ū. k š' t' e. (~paūkščiai)*, *p ā. ū. k š' t' e m s (~paūkščiams)*, *p ā. ū. k š' t' e. s (~paūkščiais)*. Jaunesniosios kartos atstovai šalia minėtųjų pavyzdžių dėl bendrinės kalbos įtakos neretai pasako analogiškus žodžius su afrikatomis, pvz., *j ā. u č' e m s (~jaučiams)*, *m' ē· d' ž' e m s (~mėdžiams)*, *g a i d' ž' ē. s (~gaidžiais)*.

Be afrikatos *č* kaltinėniškiškai taria *jō-* kamieno žodžių su galūne *-ias* viena-skaitos vardininką, pvz., *t' r' è c* (*~trėčias*), *s t à c* (*~stāčias*), *p' í e s c* (*~pėščias*).

Dėsningsi *t*, *d* vietoj bendrinės kalbos afrikatų *č*, *dž* kaltinėniškiškai vartoja ir būdvardiniuose prievieksmiuose, pvz., *s t ā t' e* (*~stāčiai*), *s k r ā d' e* (*~skrādžiai*), *g r ā.ū. d' e* (*~graūdžiai*).

Kaltinėniškių šnekoje, kaip ir didesnėje žemaičių tarmės dalyje, *jō-*kamieno veiksmažodžiai perėję į *ō-*kamieną, pvz., *á. u d* (*~áudžia*), *g ā.ū. d* (*~gaūdžia*), *k ē.ñ. t a m* (*~keñčiam*), *s' u ñ t a m* (*~siuñčiam*), *l é. i d a t* (*~léidžiat*), *s n á. u d a t* (*~snáudžiat*). Z. Zinkevičius teigia, jog netekę nekirčiuotos III asmens galūnės trumpojo balsio, žemaičiai *ia-* ir *a-* kamienų formas suplakė, plg. *á. u d* (*"áudžia"*) ir *v' é. r d* (*~vėrda*). "Dėl to ilgainiui jie perdirbo visą *ja* kamieno asmenavimą, įsivesdami *a* kamieno galūnes" (Zinkevičius 1966: 142).

Kaltinėniškių šnekoje *t*, *d* vietoj bendrinės kalbos *č*, *dž* *-iō-*kamieno vardažodžių vienaskaitos kilmininke ir *ia-* kamieno vardažodžių daugiskaitos vardininke, pvz., *j á. u t' i* (*~jáučio*), *p ā.ū. k š' t' i* (*~paūkščio*), *ā.ū. k š' t' i* (*~aūkščio*), *m' ē. d' i* (*~mėdžio*), *g ā.ī. d' i* (*~gaīdžio*), *p ā. t' e s* (*~pāčios*), *m ā. t' ē. t' e s* (*~mařčios*), *s k ā.ū. d' e s* (*~skaūdžios*).

Vis dėlto atrodo, jog su afrikatomis *č*, *dž* labiau linkstamas vartoti *jā-*kamieno žodžių daugiskaitos vardininkas, nes šalia minėtų formų *p ā. t' e s*, *m ā. t' ē. t' e s*, *s k ā.ū. d' e s* dažniau pasitaiko formos su afrikatomis: *p ā. č' e s*, *m ā. t' ē. č' e s*, *s k ā.ū. d' ž' e s*.

Kaltinėniškių šnekoje afrikatas visada išlaiko skoliniai, pvz., *b a ž n í. č e* (*~bažnyčia*), *č e s n à k s* (*~česnākas*). Afrikatos visada tariosios *jū-*kamieno daiktavardžiuose, pvz., *s ū k č' u s* (*~sūkčius*), *r ā. č' u s* (*~rāčius*), *p ē. č' u s* (*~pėčius*), taip pat priesaginiuose daiktavardžiuose, pvz., *b a r z d ū. ō. č' u s* (*~barzdōčius*), *k a r' š' i. ñ. č' u s* (*~karšiñčius*). Žodžiuose, kuriuose afrikatos eina ne prieš galūnę, jos taipogi išlaikomos, pvz., *d' ž' ā.ū. k s m a s* (*~džiaūgsmas*), *p á. n' č' u o t' i* (*~pānčioti*). Garsiažodžiuose kaltinėniškiškai irgi taria afrikatas, pvz., *č' á. u d' i e t' i* (*~čiąudėti*), *č' i. f. š k a l s* (*~čirškalkas*), *č á. i ž' i. t' i* (*~čaižyti*), *d' ž' ē. r. k š' t' i* (*~džeřkšti*).

Taigi kaltinėniškių šnekoje *t < *tj*, *d < *dj* vietoj bendrinės kalbos afrikatų *č*, *dž* prieš žodžio galo **ā* ir **ā* dar gana sistemingai išlaikoma, ypač senosios kartos atstovų šnekoje. Jaunesnioji karta minėtose pozicijose jau dažniau taria afrikatas *č*, *dž*. Vadinas, kaltinėniškių šnekoje, kaip ir daugumoje paribio šnektų, minėtasis afrikatų dėsnis yra nykstantis.

LITERATŪRA

- Grinaveckis V. 1986: *Pietų žemaičių tekstai 2, Varniškiai*, Vilnius.
 Grinaveckis V. 1973: *Žemaičių tarmių istorija (fonetika)*, Vilnius: Mintis.
 Jonikas P. 1939: *Pagramančio tarmė*, Kaunas.
 LKA II – *Lietuvių kalbos atlasas 2, Fonetika*, Vilnius: Mokslas, 1982.
 Vitkauskas V. 1992: Simono Stanevičiaus raštų kalba ir vidukliškių praradimai. – *Aitvarai* 3, 55–59.

EVOLIUTION OF THE AFRICATES *č*, *dž* IN THE DIALECT OF THE KALTINĖNAI REGION

Summary

The affricates *č*, *dž* in standard Lithuanian are pronounced as *t* < **tja*, *d* < **dja* before the endings **a*, **a* in a number of the Samogitian dialects. The famous modern scientists V. Grinaveckis, P. Jonikas, V. Vitkauskas, Z. Zinkevičius and others have described the existence of this law within the nineteenth and the twentieth centuries. It has been observed that at the beginning of the twentieth century the above law of affricates started losing its stingency. Only the representatives of older generation speaking the dialect of the Kaltinėnai region pronounce *t* < **tjā*, **tjā*, *d* < **djā*, **djā* before the endings **a*, **a* instead of the general language affricates *č*, *dž* while representatives of younger generation quite often pronounce the affricates *č*, *dž* in the same position. Consequently, the above law of affricates in the dialect of the Kaltinėnai region as well as in the majority of marginal dialects has become more flexible.